

Wprowadzenie

W określonych godzinach, codziennie, jak świat długi i szeroki, idą dzieci do szkoły – idą tłumy dzieci; w określonych godzinach, codziennie, jak świat długi i szeroki, idą tłumy nauczycieli! Idą do szkoły! Jak ważna i doniosła musi być praca szkoły i nauczyciela, skoro wszystkie kraje wprowadzają u siebie prawo do obowiązku czy przymusu szkolnego¹.

Maria Grzegorzewska

Zadaniem współczesnej szkoły jest realizacja funkcji kształcącej, wychowawczej i opiekuńczej. W dobie przemian społecznych rozwój instytucji szkoły we wszystkich obszarach jej funkcjonowania „staje się warunkiem koniecznym rozwoju Polski”². Jednak na przestrzeni powojennych lat polityka oświatowa państwa przechodziła różne etapy. Można powiedzieć za Zbigniewem Kwiecińskim, że była ona często „doraźna, niespójna, upartyjniona i krótkowzroczna, niezgodna z konstytucyjnymi zasadami pomocowości, równości szans [...]”³. Odpowiednio do polityki oświatowej zmieniał się także model nauczyciela, od podległego partii politycznej po kompetentnego i autonomicznego, od posłusznego władzy ludowej po samodzielnie.

Współcześnie kształcenie i wychowanie są ujmowane jako integralna całość. Zgodnie ze stanowiskiem Ministerstwa Edukacji Narodowej powinny sprzyjać stymulacji i optymalizacji wszechstronnego, indywidualnego rozwoju uczniów w wymiarze intelektualnym, emocjonalnym, psychicznym, społecznym, fizycznym i duchowym. W podejmowanych działaniach edukacyjnych szkoła powinna uwzględniać możliwości i potrzeby rozwojowe uczniów, współdziałać ze środowiskiem rodzinnym i lokalnym.

¹ M. GRZEGORZEWSKA: *Listy do młodego nauczyciela*. Warszawa, Wydawnictwo APS, 1996, s. 15.

² Z. KWIECIŃSKI: *Grzęzawisko. Eseje z pedagogiki społecznej i krytycznej*. Toruń, Wydawnictwo Studio „Kropka”, 2019, s. 11.

³ Ibidem, s. 12.

Niezależnie od uwarunkowań historycznych za efekty kształcenia i wychowania odpowiedzialni są przede wszystkim nauczyciele. To oni podejmują działania dydaktyczne, wychowawcze, opiekuńcze, profilaktyczne i terapeutyczne wobec uczniów we współpracy ze specjalistami, w tym z pedagogiem i psychologiem, rodzicami oraz instytucjami zewnętrznymi (jak poradnie psychologiczno-pedagogiczne i specjalistyczne, instytucje edukacji pozaszkolnej i instytucje pomocowe wobec rodziny).

Zmieniające się zadania i wymagania wobec nauczycieli i pedagogów szkolnych są zawsze powiązane z przemianami szkoły jako instytucji, ale też z przeobrażeniami społecznymi, ustrojowymi i kulturowymi. Kolejne reformy szkolne, zróżnicowanie społeczne, transformacja gospodarcza i ustrojowa, zmiany funkcji rodziny, rozwój nowoczesnych technologii, wzrastające zagrożenia społeczne (uzależnienia tradycyjne i behawioralne, przemoc, przestępczość, bezrobocie, dezintegracja życia rodzinnego i inne) stawiają przed nauczycielami i pedagogami szkolnymi kolejne wyzwania. Prowadzą do konieczności wyposażenia ich w nową wiedzę, umiejętności i kompetencje.

Oddziaływanie pedagoga jako uczestnika procesów wspomagania, kształtowania i rozwoju młodego pokolenia bywa przedmiotem zainteresowań głównie przedstawicieli dyscyplin zajmujących się edukacją szkolną. Dotychczasowi badacze wskazują na węższe i szersze rozumienie roli pedagoga, odnosząc się do indywidualnych, praktycznych doświadczeń w pracy pedagogicznej, a także określają znaczenie funkcjonowania pedagoga na tle kategorii społeczno-kulturowych, w których opisywana jest sytuacja, społeczne konteksty jego pracy w różnych typach środowisk, głównie w rodzinie i szkole⁴.

W pracy pedagoga wyraźnie akcentuje się organizację pracy pedagogicznej, zapewnienie dziecku w miarę optymalnych warunków rozwoju, opieki, wychowania i kształcenia⁵. W związku z tym ważne jest, aby pedagog szkolny był osobą nieobciążoną obowiązkiem nauczania, umiejącą rozwiązywać problemy, znającą dobrze wszystkie aspekty opieki nad dzieckiem, współuczestniczącą w realizacji funkcji opiekuńczej, socjalizacyjnej i wychowawczej rodziny oraz szkoły.

⁴ Zob. P. FORMA: *Pedagog szkolny w procesie wspomagania edukacji, socjalizacji i wychowania dziecka*. „Studia Pedagogiczne. Problemy społeczne, edukacyjne i artystyczne” 2010, t. 19, s. 263–271.

⁵ B. MATYJAS: *Pedagog szkolny*. W: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*. T. 4. Red. T. PILCH. Warszawa, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, 2005, s. 85–87.

W niniejszej pracy używa się określenia „profesja pedagoga szkolnego”⁶ w celu podkreślenia, że jest to zawód zaufania publicznego⁷, lokujący pedagoga w całościowej strukturze uwarunkowań obejmujących:

- poziom prawno-administracyjny, jak kierunki polityki oświatowej państwa, wytyczne prawa oświatowego regulujące funkcjonowanie instytucji oświatowych, promowane normy i wartości;
- poziom środowiskowy, tworzony przez środowisko instytucji oświatowej, w której pracuje, środowisko lokalne i środowisko rodzinne uczniów;
- poziom indywidualny, obejmujący wiedzę, umiejętności, cechy indywidualne.

Początki profesji pedagoga szkolnego sięgają roku szkolnego 1973/1974. Pierwotnie status zawodowy pedagoga i jego miejsce w strukturze szkoły były niedoprecyzowane, stąd pedagogzy byli zdani na samodzielną pracę. Konstruowali plany pracy, podejmowali zadania zgodnie z potrzebami szkoły i posiadanymi umiejętnościami zawodowymi. Sami poszukiwali skutecznych form i metod pracy. Wraz z rosnącą liczbą pedagogów ukazywały się ujednolicone wytyczne i akty normatywne, regulujące organizację pracy, zakres czynności i prowadzenie dokumentacji. Zmianie ulegały zadania, jakie powierzano im do wykonania. Z jednych zadań rezygnowano, inne traktowano dowolnie, jeszcze inne rozszerzano. Odstępowano od ujednoliconych wymagań zgodnie z praktyką zmieniającą się rzeczywistości szkolnej⁸.

Współcześnie funkcjonowanie pedagogów szkolnych w ramach systemu oświaty regulują zarządzenia MEN, szczególnie ostatnie *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 9 sierpnia 2017 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach*. Określają one rolę założoną pedagoga szkolnego, czyli wskazują, jakie zadania ma on do spełnienia. Funkcje rzeczywiste pedagoga wynikają z podejmowanych przez niego działań na terenie placówki, stosownie do konkretnych potrzeb i oczekiwań społeczności szkolnej. Nie można więc przedstawić gotowej hierarchii zadań pedagoga szkolnego, gdyż zależą one od wielu czynników zewnętrznych, takich jak: oczekiwania nadzoru pedagogicznego, środowisko społeczne i ekonomiczne, w którym funkcjonuje szkoła, oczekiwania uczniów, rodziców i nauczycieli, oraz od czynników wewnętrznych, wy-

⁶ „Profesja” słownikowo oznacza zawód, zajęcie zawodowe, a „profesjonalny” – zawodowy. Współcześnie zaznacza się tendencja do rozumienia profesji jako poziomu wykonawstwa, do jej łączenia z kwalifikacjami na poziomie akademickim. Nie dotyczy to każdego zawodu. Praca w zawodach, o których mówimy „profesja”, jest na tyle złożona, że trudno nawet wskazać skończony układ czynności, które je tworzą; podmiotem jej oddziaływań jest człowiek. Jest to rodzaj praktyki nazywanej misją, ma ona charakter publicznej służby. Zob. D. URBANIAK-ZAJĄC: *W poszukiwaniu teorii działania profesjonalnego pedagogów. Badania rekonstrukcyjne*. Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2016, s. 70.

⁷ Zob. H. KWIATKOWSKA: *Pedagogika wobec współczesności. Pedeutologia*. Warszawa, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 2008, s. 167–168.

⁸ Ibidem.

nikających z zasobów osobowych pedagoga, jego kompetencji pedagogicznych i doświadczenia.

Profesja pedagoga szkolnego od początku jej powołania jest przedmiotem zainteresowań badawczych. W literaturze pedagogicznej można znaleźć wiele opracowań, ale zawierają one głównie rozważania teoretyczne lub metodyczne⁹. Badania empiryczne są dość sporadyczne, publikowane głównie w formie artykułów, rzadziej monografii (ich wykaz przedstawiono w rozdziale pierwszym). Niniejsza monografia stanowi próbę teoretycznego oraz empirycznego ujęcia pracy pedagoga szkolnego w kontekście przemian szkoły jako instytucji, zmian w obrębie środowiska wychowawczego (rodzinnego, szkolnego, lokalnego) oraz wymagań wobec pedagoga jako profesjonalisty i człowieka.

Praca składa się z ośmiu rozdziałów. W rozdziale pierwszym przedstawiono instytucjonalny i prawny wymiar pracy pedagoga szkolnego. Opisano kierunki przemian edukacyjnych w Polsce od zakończenia II wojny światowej po czasy współczesne, w celu zachowania ciągłości i zmiany jako procesów towarzyszących powołaniu profesji pedagoga szkolnego. Przybliżono rolę i zadania pedagoga szkolnego oraz wskazano na ich związek ze zmieniającymi się wytycznymi prawa oświatowego. Rozdział kończy przegląd badań dotyczących profesji pedagoga szkolnego.

W rozdziale drugim dokonano analizy środowiskowych determinantów pracy pedagoga szkolnego. Scharakteryzowano środowisko rodzinne jako miejsce życia i wzrastania młodego pokolenia. Opisano jego przemiany i zagrożenia. Wskazano na znaczenie współpracy ze szkołą. Ukazano środowisko szkolne w wymiarze instytucjonalnym i społecznym, omawiając problemy szkolne, które pedagog rozpoznaje i rozwiązuje. Zaakcentowano znaczenie środowiska rówieśniczego dla rozwoju młodego pokolenia, zwracając uwagę na zagrożenia, jakie mogą pojawić się w relacjach koleżeńskich. Praca z grupą rówieśniczą to kolejny ważny obszar pracy pedagoga szkolnego. Rodzina, szkoła, środowisko rówieśnicze funkcjonują w określonym środowisku lokalnym. Jakość tego środowiska, mechanizmy kontroli społecznej, jakie są w nim stosowane, liczba i rodzaj instytucji wspierających rodzinę i szkołę, mają ogromne znaczenie dla rozwoju młodego pokolenia i w istotnym stopniu determinują pracę pedagoga szkolnego.

W rozdziale trzecim omówiona została problematyka zasobów osobowych pedagoga szkolnego. W tym celu odwołano się do różnych ujęć teoretycznych, by ostatecznie przyjąć koncepcję, która ujmuje ważniejsze cechy osobowości, traktowane jako indywidualne wyznaczniki pracy pedagoga szkolnego. Przede

⁹ I. JUNDZIL: *Rola zawodowa pedagoga szkolnego*. Warszawa, WSiP, 1980; *Wokół roli i zadań pedagoga szkolnego*. Red. J. SZCZURKOWSKA, A. MAZUR. Kielce, Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP, 2013; T. LEWANDOWSKA-KIDOŃ, B. KALINOWSKA-WITEK: *Rola pedagoga szkolnego w szkolnym systemie pomocy psychologiczno-pedagogicznej*. Lublin, Wydawnictwo UMCS, 2016.

wszystkim scharakteryzowano kompetencje pedagogiczne, w tym interpersonalne. Przedmiotem opisu stało się także zaangażowanie w pracy i poczucie skuteczności działań własnych pedagoga. Pedagog szkolny to osoba, od której oczekuje się konsekwencji w pokonywaniu trudnych sytuacji, a to rodzi poczucie stresu. Ta cecha zasobów osobowości została więc poddana szczegółowej analizie w końcowej części rozdziału.

W rozdziale czwartym zaprezentowano schemat badań własnych. Wyjaśniono ogólne założenia metodologiczne oraz przyjęto ilościowo-jakościową strategię badań. Sformułowano przedmiot badań, jakim są instytucjonalne, środowiskowe i indywidualne wyznaczniki pracy pedagoga szkolnego. Przedstawiono procedurę badań diagnostyczno-opisowych zastosowaną do zbierania materiału empirycznego. Określono problemy badawcze, opisano metody, techniki i narzędzia badań własnych. Scharakteryzowano dobór próby badawczej i teren badań.

Rozdziały piąty, szósty i siódmy zawierają analizę wyników badań. Prezentację uzyskanych danych rozpoczęto od opisu próby badawczej oraz interpretacji danych zebranych podczas diagnozy obszaru planowania i organizacji pracy pedagogów. W tym celu dokonano przeglądu wypowiedzi pedagogów na temat warunków pracy, wykonywanych obowiązków, stosowanych form pomocy pedagogicznej wobec uczniów, rodziców i nauczycieli, postrzegania swoich kompetencji, aspiracji i perspektyw. Przedstawiono klasyfikację propozycji zmian, jakie, zdaniem pedagogów, mogą służyć poprawie jakości ich pracy.

W rozdziale szóstym skomentowano opinie pedagogów na temat środowiska wychowawczego uczniów, ono bowiem w istotnym stopniu wyznacza kierunki pomocy pedagogicznej. Pedagodzy dokonali oceny cech środowiska lokalnego, rodzinnego i szkolnego. Wskazali na problemy, jakie diagnozują, oraz na działania, jakie podejmują – doraźne i uprzedzające.

Rozdział siódmy obejmuje analizę wybranych cech osobowości badanych pedagogów. Do cech tych należą: ocena posiadanych kompetencji pedagogicznych (za pomocą skali OKP – Obszary Kompetencji Pedagogicznych), ocena własnych preferencji zawodowych (na podstawie Skali Preferencji Zawodowych), umiejętności interpersonalne (na podstawie Kwestionariusza Kompetencji Interpersonalnych ICQ-R Duane’a Buhrmestera, Wyndola Furmana, Mitchella T. Wittenberga i Harry’ego T. Reisa), skuteczność własna (skala GSES – Uogólnionej Własnej Skuteczności Ralfa Swarzera i in.), strategie radzenia sobie ze stresem (za pomocą kwestionariusza CISS Normana S. Endlera i Jamesa D.A. Parkera w polskim opracowaniu Jana Strelaua, Aleksandry Jaworowskiej, Kazimierza Wrześniewskiego i Piotra Szczepaniaka).

W ostatnim rozdziale zaprezentowano próbę modelowego ujęcia działań pedagoga szkolnego. Dokonano przeglądu różnych koncepcji pracy pedagoga oraz – na podstawie wyników badań – przedstawiono własny model jego pracy.

Monografia pt. *Instytucjonalne, środowiskowe i indywidualne uwarunkowania funkcjonowania pedagoga szkolnego* jest wynikiem zainteresowań naukowych i długoletniej praktyki pedagogicznej autorki, koncentrujących się wokół zagadnień pomocy psychologiczno-pedagogicznej, wspomagania rozwoju dziecka w warunkach szkoły (szczególnie dziecka o specjalnych potrzebach edukacyjnych), pomocy jego rodzicom i opiekunom.

Praca jest adresowana szczególnie do naukowców, specjalistów z zakresu pedagogiki szkolnej i pedagogiki opiekuńczo-wychowawczej. Powinna również zainteresować osoby odpowiedzialne za kształtowanie szkolnej rzeczywistości, organizatorów edukacji dzieci i młodzieży w środowisku lokalnym i szkolnym, a także nauczycieli i pedagogów bezpośrednio zaangażowanych w pomoc psychologiczno-pedagogiczną. Może stanowić źródło refleksji dla studentów kierunków pedagogicznych.

Pragnę wyrazić wdzięczność Paniom Profesor Justynie Dobrołowicz i Alicji Żywczok za cenne uwagi i sugestie. Wyrazy podziękowania kieruję też do Pani Bożeny Buckiej, dyrektor RODN „Metis” w Katowicach, za pomoc i zachęcenie pedagogów szkolnych do wzięcia udziału w badaniu.